

Krzysztof Rutkowski
Białystok

Polsko-rosyjskie homonimy i paronimy międzyjęzykowe – propozycja klasyfikacji

Słowa kluczowe: homonimy, paronimy, ekwiwalenty leksykalne, klasyfikacja

Z relacją homonimiczności mamy do czynienia, najprościej rzecz ujmując, wówczas, kiedy porównywane jednostki języka (lub języków) są symetryczne pod względem formy znakowej i jednocześnie pozostają wobec siebie asymetryczne treściowo. Najwyraźniej jest ona dostrzegalna na płaszczyźnie leksykalnej, kiedy to dochodzi do zasadniczych rozbieżności denotacyjnych, choć mówi się też o istnieniu homonimów składniowych (np. *czytanie Mickiewicza* w znac. ‘czyta Mickiewicz’ bądź ‘ktoś czyta Mickiewicza’), słowotwórczych (np. *ranny* w znac. ‘zraniony’, ale też ‘poranny’) i frazeologicznych (*prosto z mostu* w znac. przen. ‘powiedzieć komuś niemiłą prawdę’ oraz dosł. ‘rzucić się z mostu do rzeki’).

Badania związane z polsko-rosyjską homonimią i paronimią¹ międzyjęzykową mają już pewną tradycję – zwłaszcza w polskiej literaturze językoznawczej. Wystarczy przytoczyć tu opracowania chociażby Z. Grosbarta [1958], K. Kusala [2002], P. Stasińskiej [1990] czy K. Wojan [2010]. Niemniej jest to obszar, który wciąż jeszcze wymaga pogłębionych analiz, zwłaszcza w perspektywie diachronicznej.

¹ Homonimy w niniejszym artykule są traktowane jako jednostki pozostające w podobnych relacjach jak paronimy, różniące się jednak od nich większym stopniem podobieństwa w planie wyrażania. W przypadku zestawień międzyjęzykowych obie te kategorie w literaturze przedmiotu są jeszcze znane m.in. jako aproksymaty, tautonimy, paronimy międzyjęzykowe, analogie międzyjęzykowe [za: Wojan 2010, 278].

Niniejszy artykuł jest głosem w dyskusji na temat możliwości i sposobów systematyzacji polsko-rosyjskich zestawień homonimicznych. W proponowanej klasyfikacji zostały wykorzystane klasyczne już kryteria podziału homonimów w e n ą t r z j ę z y k o w y c h, powszechnie znane z prac między innymi D. Buttler [1968], M. Majewskiej [2002], O. S. Achmanowej [1986] czy L. W. Małachowskiego [1990]. Poddano je wstępnej weryfikacji, która miała na celu ustalenie, czy można je będzie wykorzystać również do sklasyfikowania homonimów międzyjęzykowych, innymi słowy – czy za pomocą danego kryterium da się stwierdzić występowanie (lub brak) jakiejś określonej relacji pomiędzy jednostkami homonimicznymi pochodzącymi z różnych języków, np. zbieżność warstwy brzmieniowej w parach wyrazów *procedura* – *npouчeдupa*, *stok* – *cmok*, *susza* – *cyua* itp. Jak widać, to kryterium znalazło zastosowanie, ponieważ okazało się weryfikowalne dla obu komponentów, i to w co najmniej kilku zestawieniach. Podobny był tok postępowania w odniesieniu do innych cech polsko-rosyjskich jednostek homonimicznych, z różną siłą mogących wchodzić ze sobą w korelację, np. graficznego podobieństwa, hetero- bądź homogeniczności, asymetrii w warstwie konotacyjnej. Wszystkie one zostaną szczegółowo opisane w dalszej części artykułu.

Te kryteria, które pomyślnie przeszły selekcję, zostały uszczegółowione, jeśli zachodziła taka potrzeba – zmodyfikowane, i uogólnione do dwóch zasadniczych grup – niezależnych od siebie kryteriów formalnych i pozaformalnych. Propozycja takiego podziału wydaje się być uzasadniona z uwagi na to, że homonim, jak każda znacząca jednostka języka, składa się z formy znakowej (akustycznej lub graficznej, tzw. planu wyrażania, w którym mieściłyby się kryteria formalne) oraz warstwy sygnifikatywnej (znaczenia, tzw. planu treści, który należałoby kategoryzować w ramach kryteriów pozaformalnych).

Kryteria formalne

1. Symetryczność w planie wyrażania (w warstwie brzmieniowej i/lub graficznej)

1.1. Homonimy fonetyczne (homofony) to jednostki, pomiędzy którymi zachodzi zbieżność wymowy przy jednoczesnych różnicach w zapisie [Polański 2003, 239]². W obrębie tej kategorii, dla zestawień międzyjęzykowych

² W szerszym ujęciu, jak twierdzi S. Urbańczyk [1994, 117], homofonami są już wyrazy o jednakowym brzmieniu, natomiast różnica ortograficzna jest nieobligatoryjna.

warto jeszcze zaproponować podział na homofony silne i słabe. Pozwoli to na zróżnicowanie ich ze względu na stopień tożsamości brzmieniowej.

1.1.1. Homofony silne – przyjmując powyższe (wstępne) kryteria selekcji, do tej grupy można zaliczyć między innymi pary: *bańka* – *банка*, *blacha* – *бляха*, *ser* – *цепь*, *szyn* – *чин*, *flaga* – *фляга*, *flaszka* – *фляжка*, *horda* – *хорда*, *klocki* – *клёцки*, *klucz* – *ключ*, *ług* – *лук*, *powielenie* – *повеление*, *pieczeń* – *печень*, *sień* – *сень*, *spód* – *спуд*, *stół* – *стул*, *szczyt* – *щит*, *szyna* – *шина*, *szyszka* – *шишка*, *śliwki* – *сливки*, *wieko* – *веко*, *zapaśnik* – *запасник*, *zdanie* – *здание*, *żyletka* – *жилетка*.

Jak widać nawet w przypadku homofonów silnych zgodność artykulacyjna nie jest jednolita. Niektóre z nich pod tym względem są niemalże identyczne (np. *horda* – *хорда*³), w innych zaś owa zgodność jest co najmniej względna (np. *bańka* – *банка*). Przynależność tych ostatnich do grupy homonimów fonetycznych będzie jednak można uznać za uzasadnioną, jeśli zostawimy margines dla redundantnych z punktu widzenia możliwości identyfikacji wyrazu różnic w wymowie, które przez mechanizm percepcyjny polskiego/rosyjskiego odbiorcy i tak zwykle są niwelowane. Owe „minimalne” nieadekwatności artykulacyjne mają różne źródła. Mogą wynikać między innymi z odmiennych cech dystynktywnych porównywanych głosek – w tym przypadku z cechy realizującej się w opozycji prywatywnej miękkość–twardość⁴, np. [d] – [dʲ], [l] – [lʲ], [ń] – [ɲʲ], [p] – [pʲ], [šć] – [ɬʲ], [ś] – [cʲ]. Kiedy indziej jeszcze asymetrię brzmieniową determinują osobliwości ortofoniczne zestawianych dźwięków, tzn. takie ich cechy artykulacyjne, które nawet potencjalnie nie mogą wchodzić w jakiegokolwiek opozycje fonologiczne, np. [cz] (tylko twarde⁵) – [ɕ] (tylko miękkie), [ɫ] (wargowe) – [ɮ] (ogólnopolskie: przedniojęzykowo-zębowe), [ś] (miękkie) – [cʲ] (w porównaniu do polskiego odpowiednika o mniejszym stopniu miękkości).

Zgodność brzmieniową polsko-rosyjskich homofonów zaburzają również różnice w wymowie uznawanych za równoważne samogłosek. Nie wszystkie akcentowane samogłoski rosyjskie są tożsame z polskimi, bo na przykład [y], [ɤ] w porównaniu z [u], [y] są cofnięte, [o] dodatkowo jest nie

³ O zgodności w wymowie tych wyrazów można mówić z założeniem, że ogólnopolskie [h] już dawno się ubezdźwięczniło i tym samym zbliżyło do rosyjskiego [x] (por. [Karaś, Madejowa 1977, 33]).

⁴ Można by tu jeszcze odnotować opozycję dźwięczność–bezdźwięczność (np. [g] – [k], por. *ług* – *лук*, [š] – [x], por. *flaszka* – *фляжка*), ale ta w przypadku homonimów fonetycznych jest nierelwantna, ponieważ ulega neutralizacji.

⁵ Z wyjątkiem zapożyczeń i w wygłosie przed spółgłoską *i* (np. *Soczi*, *biegacz* i *sportowiec*).

płaskie, a labialne, oprócz tego dyftongoidalne, natomiast [и] znacznie bardziej napięte niż [i]. I tak już fonicznie zróżnicowane dźwięki oddalają się od siebie jeszcze bardziej, w sytuacji kiedy zajmują pozycje nieakcentowane – oczywiście z uwagi na różne stopnie redukcji jakościowej.

Jeszcze jednym potencjalnym, choć raczej „niegroźnym” źródłem brzmieniowej niezgodności opisywanych tu homofonów mogą być rosyjskie dwugłoski ['je] i ['ja] w wygłosie po spółgłosce (por. *zdanie* – *здание*, *oranie* – *оранье*, *familia* – *фамилия*). W polszczyźnie korespondują z nimi odpowiednio samogłoski [e] i [a].

Niemniej wydaje się, że żadna z wyżej wymienionych dysproporcji artykulacyjnych nie powinna przesądzać o ewentualnej niemożliwości identyfikacji któregoś z wyrazów w parze homofonicznej, ponieważ zawsze jest ich mniej niż cech identycznych bądź choćby tylko ekwiwalentnych.

1.1.2. Homofony słabe – ta kategoria aproksymatów została wyodrębniona w oparciu o takie same kryteria i z identycznymi zastrzeżeniami, jak homofony silne. Dodatkowo jednostki różnią się tu rozmieszczeniem akcentu, np. *balon* – *баллон*, *detektyw* – *детектив*, *duchy* – *духи*, *dywan* – *диван*, *kostium* – *костюм*, *magazyn* – *магазин*, *żywot* – *живот*.

1.2. Homogramy (homonimy graficzne) – to jednostki, które posiadają identyczną postać ortograficzną, przy czym zachowują różnice w wymowie⁶. Jest to specyficzna grupa aproksymatów, ponieważ w języku polskim należą do niej nieliczne wyrazy (m.in. *kopie*⁷, por. 3. praes. od *kopać* i Nom. pl. od *kopia*; *zamarzać*, por. verb. pf. *zamarznąć* i *zamorzyć*), natomiast w języku rosyjskim realizuje się w obrębie tych par homonimicznych, których jednostki różnią się od siebie miejscem akcentu (np. *атлас* ‘atlas’ – *атлас* ‘atlas’, *мука* ‘męka’ – *мука* ‘mąka’). O ile w języku rosyjskim wyodrębnienie homogramów rzeczywiście wymaga przyjęcia kryterium artykulacyjnej niejednorodności (różnicy w akcencie), to w przypadku zestawień polsko-rosyjskich kryterium to wydaje się zbędne, ponieważ jeśli człony zestawienia homonimicznego są jednolite brzmieniowo i graficznie, według proponowanej tu klasyfikacji stają się homonimami fonetyczno-graficznymi (por. *pas* – *nac*, p. 1.3.), jeśli mają zbliżoną artykulację i różnią się zapisem, przechodzą do klasy homofonów (por. *luk* – *луз*, p. 1.1.), a kiedy wreszcie są zbieżne tylko graficznie, to pojawia się nieidentyczność brzmieniowa, która siłą rze-

⁶ Taką definicję homogramu podaje m.in. K. Polański [Polański red. 2003, 239], choć w literaturze przedmiotu można spotkać podejście bardziej liberalne (por. S. Urbańczyk [1994, 117], J. Lukszyn [1998, 114]), zgodnie z którym o relacji homografii decyduje już sama tożsamość zapisu jednostek.

⁷ Są to jednocześnie homoformy.

czy i tak będzie wynikać z miejsca akcentu, por. *awans* – *аванс*, *bielizna* – *белизна*, *burda* – *бурда*, *czasu* – *часы*, *groza* – *гроза*, *kolcun* – *колдун*, *listwa* – *листва*, *łuna* – *луна*, *majak* – *маяк*, *tanto* – *манто*, *obrok* – *оброк*, *okład* – *оклад*, *oczki* – *очки*, *plewa* – *плева*, *portfel* – *портфель*, *sopel* – *сопель*, *tuman* – *туман*, *udar* – *удар*, *układ* – *уклад*, *uklon* – *уклон*, *ukrop* – *укрон*, *urok* – *урок*, *wygoda* – *выгода*, *wyrówka* – *выправка*, *zagon* – *загон*, *zakaz* – *заказ*, *zakon* – *закон*, *zapał* – *запал*, *zapach* – *запах*, *zatem* – *затем*, *zawał* – *завал*, *żałoba* – *жа́лоба*.

Wyodrębnienie grupy homogramów międzyjęzykowych wymaga przyjęcia założenia o istnieniu ekwiwalencji pomiędzy łańciskimi z pochodzenia literami alfabetu polskiego i cyrylicy rosyjskiego – pomimo że współcześnie są one postrzegane jako systemy znakowe dość od siebie odległe. Założenie to, choć wcale nie takie oczywiste z uwagi na konwencjonalny charakter alfabetów, da się jednak uzasadnić, pod warunkiem że porównywane pary liter w obu językach uznamy za znaki, które niezależnie od kontekstu fonetycznego oznaczają takie same lub artykulacyjnie równoważne głoski, np. *d* [d] – *д* [d], *t* [t] – *т* [t], *z* [z] – *з* [z], *s* [s] – *с* [s], *p* [p] – *п* [p], *m* [m] – *м* [m], *ja* – *я* [ja] lub głoski brzmieniowo mocno zbliżone, funkcjonalnie ekwiwalentne, np. *cz* [č] – *ч* [č'], *ł* [ɫ] – *л* [l]. Determinantem, który upoważnia do uznania podobnej korelacji za możliwą, jest oczywiście genetyczne pokrewieństwo polszczyzny i języka rosyjskiego.

Z tej korelacji należałoby wyłączyć niektóre polskie grafemy, między innymi *ó* i *rz*, ponieważ ich historycznymi odpowiednikami rosyjskimi są *o* i *p*⁸. Zresztą, gdyby za wyznacznik homogramów przyjąć jednak różnicę w miejscu akcentowania (pomimo tego, że się wyłoniła samoistnie), to według mojego rozeznania w porównywanych językach nie ma jednostek homonimicznych, w których realizowałaby się na przykład korelacja *ó* – *y* i w których jednocześnie akcent padałby na różne sylaby. Wprawdzie mamy: *bór* – *бур*, *bój* – *буѣ*, *dróżka* – *дружка*, *rzecz* – *жечь*, ale identycznie akcentowane. Będą one zatem równoważne jedynie w warstwie brzmieniowej.

Podobnie ma się rzecz z grafemami *q/ę*, *ć*, *dź*⁹, dla których – uwzględniając historyczny rozwój oznaczanych przez nie głosek – należy przyporządkować odpowiednio *y~я*, *m*, *д* (por. *niedziela* – *неделя*, *płóć* – *плоть*, *wziątka*

⁸ Pozostawić wypadałoby *u*, *ż* i *ch*, jako że w rosyjskim mamy *y*, *ж* i *х*, które oznaczają głoski pochodzące z tego samego prasłowiańskiego źródła.

⁹ Osobnego potraktowania wymaga grafem *dź* (w obu językach występujący głównie w zapożyczeniach), ponieważ w rosyjskim – w zależności od źródła pożyczki – jest reprezentowany przez kilka odpowiedników: *дж*, *дз*, *ж*, *ч* (por. *джинсы*, *дзюдо*, *жокей*, *чума*).

– *wziętka, zmatię – znamia*), a zatem litery z perspektywy synchronicznej niebędące ich odpowiednikami.

Uzasadnione byłoby natomiast kwalifikowanie do kategorii homogramów rosyjskich wyrazów zawierających znaki *ь* i *ъ* (np. *motyl – мотыль*), ponieważ nie mają one w języku polskim ani odpowiedników artykulacyjnych, ani graficznych.

1.3. Homonimy graficzno-fonetyczne (właściwe) – ta grupa homonimów tworzy pewnego rodzaju superkategorię, wypadkową dwóch poprzednich (por. p. 1.1., 1.2.). Będzie skupiała pary homonimiczne, których jednostki ze względu na maksymalną analogiczność planu wyrażania (warstwy brzmieniowej i graficznej) mogłyby zostać sklasyfikowane jako homofony i jednocześnie homogramy, np. *brak – брaк, czaszka – чашка, gracz – грач, gruz – груз, gromada – громада, kaczka – качка, list – лист,łaty – латы, ogniwo – огниво, rok – рок, składka – складка, sklep – склеп, sporo – споро, sprawka – справка, szum – шум, taksa – такса, wanna – ванна, zakonnik – законник, zapłata – запла́та*.

1.4. Paronimy – w literaturze przedmiotu paronimia zwykle jest definiowana w sposób niepozwalający na wyraźne odróżnienie jej od homonimii [por. np. TTT 1998, 228; ROZ 1976, 272]. W związku z powyższym paronimy będą tu traktowane jako jednostki, pomiędzy którymi zachodzą relacje ze spektrum homonimii (por. przypis 1)¹⁰. Podobnie jak homofony warto je zróżnicować na silne i słabe. Podział ten będą regulować kryteria zdefiniowane w kolejnym punkcie (por. p. 1.4.1.).

1.4.1. Paronimy silne – tę kategorię można wyodrębnić, jeśli oprócz rozbieżności omówionych głównie w punktach 1. oraz 2. pomiędzy porównywanymi jednostkami dopuścimy istnienie jeszcze innych historycznych analogii, które obecnie przybrały postać zasadniczych, ale jednocześnie regularnych różnic ortograficznych (np. oboczności samogłoskowych i spółgłoskowych), fonetycznych oraz morfonologicznych¹¹, np. **ē ≥ 'a – 'e (świat – свет), *ǫ ≥ ǫ – y¹² (błąd – блуд), *ę ≥ 'ę – 'a (pamiętnik – памятник), *o ≥ ó – o (wór – вор), *ъ ≥ e – o (nosek – носок), o – e w przysłówkach (bezpiecznie – беспечно), *dl ≥ dl – л (czernidło – чернила), h – z (honor – гонор), *r ≥ rz – p' (pogrzeb – погреб), *t ≥ ć – m' (topić – топить,*

¹⁰ Niektórzy uczeni nazywają ją nawet „pseudohomonimią” [Вишнякова 1974, 29].

¹¹ W tym miejscu owe analogie będą jedynie zasygnalizowane, a różnice wymienione – szerszy komentarz przekraczałby ramy treściowe artykułu.

¹² Oczywiście rosyjskiemu *y* niekiedy odpowiada również polskie *ę*, i analogicznie głoska *'a* może być współzależna z *ǫ*, co upraszczając wywód, jest konsekwencją mającego miejsce już na gruncie staropolskim wymieszania nosówek i współcześnie nie zawsze zgodnej ze stanem prasłowiańskim ich dystrybucji.

ciśnienie – *тиснение*), *ol ≥ ło/łó – oło/ла¹³ (*kłódka* – *колodka*, *młodzieniec* – *младенец*), *or ≥ ro/ró – oro/pa (*skromny* – *скромный*, *chronić* – *хоронить/хранить*), *l ≥ el – ol (*wetna* – *волна*), *otъ ≥ od- – ot- (*odmiana* – *отмена*), *ѣjъ ≥ y – ыj/ojъ (*duchowy* – *духовой*, *oporny* – *опорный*), *orz ≥ roz- – raz-/pac- (*rozwoły* – *разводы*, *rozkaz* – *рассказ*), *sъ ≥ z-/ze- – c-/co- (*zmieścić* – *сместить*, *zebranie* – *собрание*). Jak widać, w tej grupie rozbieżności zarówno pod względem formy znakowej, jak i warstwy brzmieniowej są największe. Niemniej ich prawidłowość i konsekwentna powtarzalność w łańcuchu chociażby dwóch–trzech par homonimicznych (np. *pięść* – *пясть*, *piętno* – *пятно*, *rozpięcie* – *распятие*) sprawia, że dają się w nim one łatwo odnaleźć i uogólnić, co z kolei umożliwia skojarzenie ze sobą leksemów wchodzących w skład każdej z tych par.

1.4.2. Paronimy słabe – za podstawę do wyodrębnienia tej grupy paronimów przyjęto założenie, że rozbieżności (oprócz wyżej opisanych), jakie zachodzą pomiędzy zestawianymi jednostkami, powinny być przypadkowe, a ich powtarzalność marginalna. Nawet jeśli są ze sobą powiązane wspólną etymologią, różnicujące ich wymowę i/lub zapis dysproporcje zwykle nie należą do regularnych, w związku z czym trudno jest dla nich znaleźć zadowalające uzasadnienie historyczne. Opierając się na takich kryteriach selekcji, do paronimów słabych należałoby zaliczyć między innymi pary: *awantura* – *авантюра*, *furtka* – *фортка*, *komin* – *камин*, *krawat* – *кравать*, *lustro* – *люстра*, *lubieżny* – *любезный*, *parieros* – *панпироса*, *ścierka* – *стирка*, *zbroja* – *сбруя*, *jubiler* – *юбиляр*.

2. Genetyczne pokrewieństwo

Niezależnie od kryterium sprawdzającego stopień zbieżności warstwy brzmieniowej lub graficznej, formalną kategoryzację jednostek homonimicznych i paronimicznych można przeprowadzić, badając również, czy zachodzi pomiędzy nimi relacja genetycznego pokrewieństwa¹⁴. Mogą nią być objęte bądź to całe korelowane w zestawieniu jednostki (np. *bląd* – *блуд*), bądź tylko ich etymony, czyli rdzenie uznane za podstawę etymologiczną (np. *klucz-owy* – *ключ-евой*, *s-pis-ek* – *с-пис-ок*).

Kierując się powyższym kryterium, jednostki, w których planie wyrażania uprzednio stwierdzono występowanie cech homonimicznych (fonicznych

¹³ Grupy -la- i -pa (w następnym przykładzie) występują tu oczywiście jako starsłowiańszczyzna.

¹⁴ Genetyczne pokrewieństwo miałyby tu być ograniczone do chronologicznie najbliższego dla badanych języków „przodka”, tzn. do języka prasłowiańskiego.

i/lub ortograficznych), należałoby podzielić na homo- oraz heterogeniczne. W pierwszej grupie znajdują się pary wyrazów, w których morfologicznej strukturze na przykład metodą rekonstrukcji da się wyodrębnić wspólny etymon, w drugiej zaś będą zgromadzone te leksemy, które takiej współzależności nie tworzą, czyli etymologicznie niepowiązane.

2.1. Homonimy i paronimy heterogeniczne:

2.1.1. słowiańskie, np. *lecz* (≤ psł. *lě-če [Sławski 1952–1982]) – *лечь* (≤ psł. *leg-ti [Bańkowski 2000]), *rzecz* (≤ *rek-ti) – *речь* (≤ psł. *geg-ti) [Boryś 2005], *wóz* (≤ psł. *voz-ъ [Boryś 2005]) – *вуз* (abr. ≤ высшее учебное заведение) – choć tworzące te zestawienia jednostki niewątpliwie należą do wspólnego, słowiańskiego areału językowego, to jednak ich zbieżność brzmieniowa czy graficzna jest całkowicie przypadkowa, ponieważ powstały z różnych etymonów;

2.1.2. mieszane (słowiańsko-niesłowiańskie) – w tym przypadku brak pokrewieństwa pomiędzy zestawianymi etymonami jest jeszcze wyraźniejszy, z uwagi na ich przynależność do różnych, odległych nawet w perspektywie diachronicznej rodzin językowych, np. *kiedy* (≤ psł. *къгьdy [Boryś 2005]) – *кеды* (≤ amer. nazwa założonej w 1916 r. amerykańskiej firmy Keds produkującej obuwie [Wikipedia, 15.05.2012]), *mors* (≤ franc. morse ‘ts.’ [Bańkowski 2000]) – *морс* (≤ wsł. морось, морошка ‘jagoda północna’ [Cyganienko 1989]), *pas* ‘rzemień’ (≤ psł. *pojasъ [Boryś 2005]) – *нас* ‘rezygnacja z gry’ (≤ franc. je passe ‘pasuję, rezygnuję’ [Priebrażenski 1910–1914]), ‘podanie’ (≤ ang. pass ‘ts.’ [Kuzniecowa 1998]), *róža* (≤ st.-w.-niem. rōsa ‘ts.’ [Boryś 2005]) – *рожа* (≤ *psł. rodjā [Fasmer 1996], por. współcz. ros. род). W tej grupie w relacji homonimicznej pozostają wobec siebie z jednej strony – różne zapożyczenie o rodowodzie niesłowiańskim, z drugiej – słowianizm.

2.2. Homonimy i paronimy homogeniczne:

2.2.1. słowiańskie, np. *matka* – *мамка* (≤ psł. *mati [Trubaczow red. 1974–2005]), *myszka* – *мышка* (≤ psł. *myš-ka [Trubaczow red. 1974–2005]), *rzecz* – *речь* (≤ psł. *rek-ti [Boryś 2005]), *pogrzeb* – *погреб* (≤ psł. *po-grebtī [Fasmer 1996]), *różnica* – *розница* (≤ psł. *orzъn-ica [Fasmer 1996]), *szczyt* – *щит* (≤ *psł. ščitъ [Boryś 2005]) – są to wyrazy słowiańskie, których etymony pochodzą ze wspólnego źródła; powstały prawdopodobnie z rozpadu jednostki polisemicznej (desemantyzacji), zwężenia, rozszerzenia lub przesunięcia znaczenia;

2.2.2. niesłowiańskie, np. *angielski* (≤ Anglia ≤ ang. England) – *ангельский* (≤ ангел ≤ grec. aggelos ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *kawior* (≤ tur. nazwy miasta Kaffa [Brückner 1985]) – *ковёр* (≤ st.-czuw. *kover ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *kit* (≤ niem. Kitt ‘ts.’ [Sławski 1952–1982]) – *кум* (≤ grec. kētos ‘morski potwór’ [Cyganienko 1989]), *post* (≤ st.-w.-n. fasta ‘ts.’, [Bo-

ryś 2005]) – *nocm* ‘posterunek’ (≤ fran. poste ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *refleks*¹⁵ – *рефлекс* ‘odruch’ (≤ niem. Reflex [Fasmer 1996]), *kurs* (≤ łac. *cursus* [Sławski 1952–1982]) – *курс* ‘rok nauki’ (≤ niem. Kurs [Fasmer 1996]) – zbieżność formalna i różnice w semantyce między wyrazami tej grupy są konsekwencją tego, że w różnych okresach były one przejmowane z języków niesłowiańskich, przy czym jednostki pary homonimicznej mogą być pożyczkami pośrednimi bądź bezpośrednimi, np. *hurt* (≤ śr.-w.n. hurt ‘ogrodzenie dla owiec’ [Boryś 2005]) – *зурт* (≤ pol. hurt ‘owce stado, zagroda dla owiec’ ≤ śr.-w.n. hurt [Fasmer 1996]).

Kryteria pozaformalne

1. Asymetria w warstwie znaczeniowo-konotacyjnej (plan treści)

Kryteria formalne pozwalają na uporządkowanie jednostek homonimicznych ze względu na ich formę znakową – foniczną i/lub graficzną. Ale znaki języka, oprócz tego że mają określone cechy fizyczne, za pomocą których są wyrażane, dysponują jeszcze treścią. Homonimy zatem – niezależnie od ich strony formalnej – można również systematyzować z punktu widzenia cech pozaformalnych, a mianowicie: zgodności znaczeń leksykalnych, jak również drugorzędnych składników planu treści – przede wszystkim konotacji¹⁶ stylistycznych (przynależności do różnych odmian języka) oraz semantycznych (ekspresywnego: pejoratywnego/melioratywnego zabarwienia znaczeniowego lub jego braku).

1.1. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo – w tej grupie zostały sklasyfikowane typowe, klasyczne aproksymaty, w planie treści różniące się jedynie denotacją, por. *laska* – *ласка*, *przyrządek* – *принадок*, *skazać* – *сказать*, *sklep* – *склеп*, *wieszcz* – *вещь*, *wzgląd* – *взгляд*, *zatem* – *затем* itp.

1.2. Homonimy i paronimy asymetryczne stylistyczne – w tej grupie zgromadzono wyrazy różniące się tylko zabarwieniem stylistycznym, bez odniesienia do relacji zachodzących pomiędzy ich zakresem znaczeniowym, np. *czoło* – *чело*, *dłoń* – *длань*, *głos* – *глас*, *godzina* – *година*, *oko* – *око*,

¹⁵ Brak danych na temat pochodzenia, jednak z pewnością nie jest to wyraz rodzimy.

¹⁶ Pojęcia „konotacja”, za M. Danielewiczową [1993], używam w odniesieniu do cech nie-definitywnych jednostki leksykalnej, dopełniających oraz wzbogacających posiadane przez nią znaczenie sygnifikatywne.

piekło – *некло*, *piersi* – *непсу*, *usta* – *уста*. Nietrudno zauważyć, że w przytoczonych tu parach homonimicznych nacechowane są jednostki pochodzące z języka rosyjskiego i że współcześnie wszystkie one mają status starsłowianizmów stylistycznych (niektóre jednocześnie fonetycznych).

1.3. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo i stylistycznie – znajdują się tu jednostki różniące się i denotacją, i zarazem przynależnością do różnych warstw stylistycznych, np. *but* (neutr.) – *бум* (termin.), *dur* (neutr.) – *дурь* (potocz.), *dziewica* (neutr.) – *девица* (przest.), *gniot* (pot.) – *гниёт* (neutr.), *kończyna* (neutr.) – *кончина* (książk.), *namiot* (neutr.) – *намёт* (potocz.), *narzekać* (aktual.) – *нарекать* (przest.), *niewiasta* (podn.) – *невеста* (neutr.), *witać* (neutr.) – *витать* (książk.).

1.4. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo i ekspresywnie – będą to jednostki różniące się denotacją, jednocześnie nacechowaniem ekspresywnym, np. *honor* (melior.) – *гонор* (pejor.), *lubieżny* (pejor.) – *любезный* (melior.), *łapać* (neutr.) – *лапать* (pejor.), *maszkara* (pejor.) – *мошкара* (neutr.), *obywatel* (neutr.) – *обыватель* (pejor.), *podle* (pejor.) – *подле* (neutr.), *palacz* (neutr.) – *палач* (pejor.), *rok* (neutr.) – *рок* (pejor.), *zapinać się* (neutr.) – *запинаться* (pejor.).

W tej grupie należy wyodrębnić bardzo ciekawą z punktu widzenia asymetrii znaczeniowej klasę wyrazów, które w literaturze przedmiotu są znane pod nazwą enantiosemy (lub homoantonimów). Ze zjawiskiem enantiosemy rozpatrywanej w ramach jednego języka mamy do czynienia wówczas, kiedy wyrazy o jednolitej formie brzmieniowej i graficznej posiadają nawet nie asymetryczne, ale w znacznej mierze przeciwstawne zakresy znaczeniowe, np. *dłużnik* ‘ten, kto zaciągnął pożyczkę’ i *dłużnik* ‘przest. ten, u kogo zaciągnięto pożyczkę’. Okazuje się, że taka relacja może zachodzić również w międzyjęzykowych zestawieniach homonimicznych, np. *kryminalista* – *криминалист* ‘specjalista ds. kryminalistyki’, *woń* – *вонь* ‘nieprzyjemny zapach’, *urodziwu* – *юродивый* ‘głupkowaty, wynaturzony’, *zapomnieć* – *запомнить* ‘zapamiętać’. Ciekawe też, że w przypadku aproksymatów antonimicznym znaczeniom zwykle towarzyszy polaryzacja konotacji pejoratywne-melioratywne, ewentualnie pejoratywne-neutralne.

2. Symetryczność/asymetria na poziomie gramatycznym

Homonimy na poziomie gramatycznym – inaczej niż na płaszczyźnie znaczeniowo-konotacyjnej – mogą ze sobą wchodzić w relacje zarówno podobieństwa, jak i asymetrii. Ustalenie, jaka współzależność gramatyczna zaistnieje w konkretnej parze jednostek homonimicznych, polega przede wszystkim na zbadaniu, jaki jest stopień zbieżności wszystkich realnie (pozosta-

jących w użyciu) i potencjalnie (hipotetycznych, ale zgodnych z regułami języka) tworzonych przez nie form fleksyjnych. W sytuacji, kiedy mamy do czynienia z homonimami i paronimami międzyjęzykowymi, takiego zestawienia możemy dokonać tylko wówczas, jeśli weźmiemy pod uwagę pewne istotne z punktu widzenia diachronii fakty. Po pierwsze – fakt historycznego pokrewieństwa współczesnych polskich i rosyjskich paradygmatów odmiany części imiennych i werbalnych. Po drugie – co nie mniej ważne – istnienie podobnych tendencji rozwojowych w historii staropolszczyzny i staroruszczyzny, w których po dekompozycji¹⁷ względnie podobnych, bo wyniesionych z prasłowiańszczyzny typów deklinacyjnych, ostatecznie ukonstytuowały się zbliżone do siebie, choć oczywiście niejednolite systemy fleksyjne.

Jeśli chodzi o koniugacje, to niezależnie zachodzące w obu językach podobne zmiany systemowe (np. zanik liczby podwójnej, uproszczenie systemu czasów przeszłych) oraz mające miejsce głównie we fleksji regularne przekształcenia fonetyczne (również te w formach bezokolicznika), zakłóciły względną tożsamość równoważnych wcześniej wzorców odmiany. Współcześnie różnice pomiędzy analogicznymi koniugacjami polskimi i rosyjskimi są znaczne, choć z drugiej strony regularne, bo zachowujące historyczną ciągłość, dlatego wydaje się, że końcówki chociażby infin. *skaza+ć* – *сказа+ть*, *myli+ć* – *молу+ть* czy form odmiennych (praes. 1. os. *skaz+ę* – *скаж+у*, *myl+ę* – *мыл+ю*; 2. os. *skazę+sz* – *скаже+шь*, *myli+sz* – *мылшишь*, praet. masc. *skazał+∅* – *сказал+∅*, *mylił+∅* – *мылил+∅* itd.) można uznać za co najmniej paronimiczne.

Do podobnych wniosków można dojść, obserwując, w jakim kierunku ewoluowała i jak się różnicowała odmiana staropolskich i staroruskich przymiotników złożonych. Przekształcenia fonetyczne, wewnątrz- i międzyparadygmatyczne wyrównania analogiczne oraz kontrakcje spowodowały, że pomiędzy językiem polskim i rosyjskim również w tej kategorii leksykalnej wzorce odmiany oddaliły się od siebie i współcześnie nie wykazują już takiej zgodności jak dawniej. Wydaje się jednak, że argumentem przemawiającym za uznaniem względnej równoważności systemów fleksyjnych przymiotnika w obu językach, nawet jeśli uwydatnimy zasadnicze różnice, znowu może być ich historycznie uzasadniona regularność, odpowiedniość, por. Nom. sg. *woln+y* – *вольн+ыѣ*, *blędn+y* – *блудн+ыѣ*, *grub+y* – *груб+ыѣ*, Gen. sg. *woln+ego* – *вольн+ого*, *blędn+ego* – *блудн+ого*, *grub+ego* – *груб+ого*, Instr. sg. z *woln+yт* – *с вольн+ым*, z *blędn+yт* – *с блудн+ым*, z *grub+yт* – *с груб+ым* itd.

¹⁷ W języku polskim pozostałością po przebudowie paradygmatów jest repartycja końcówek rzeczowników masc. w Gen., Dat., i Loc. sg.

Powyższe ustalenia prowadzą do konkluzji, że współcześnie w obu językach istnieją w pewnym sensie (tzn. z historycznojęzykowego punktu widzenia) i do pewnego stopnia równoważne deklinacje oraz koniugacje. Stwarza to możliwość prowadzenia badań porównawczych.

Rozpatrując symetryczność bądź asymetrię na poziomie gramatycznym, należy uwzględnić możliwe połączenia tej relacji ze współzależnością znaczeniową (leksykalną), unikając przy tym konfiguracji, w której obie te płaszczyzny spotkałyby się w relacji symetrii. W przeciwnym wypadku mogłoby się okazać, że klasyfikacji są poddawane nie homonimy, a leksykalno-gramatyczne odpowiedniki (np. *zięć* – *зять*).

2.1. Homonimy i paronimy symetryczne gramatycznie (asymetryczne znaczeniowo) – to jednostki różniące się denotacją i jednocześnie powiązane ze sobą tożsamymi właściwościami gramatycznymi: końcówką oraz przynależnością do tej samej kategorii leksykalnej, por. *klątwa* – *клятва*, *krzesło* – *кресло*, *ołowianu* – *оловянный*, *prosto* – *просто*, *żałować* – *жаловать*. Jeśliby uwzględnić regularne, historycznie uwarunkowane różnice fonetyczne we fleksji, okazałoby się, że ich paradygmaty odmiany niemalże się na siebie nakładają, np. Nom. sg.: *klątwa* – *клятва*, Gen. sg. *klątwy* – *клятвы*, Dat. sg. *klątwie* – *клятве*, Acc. sg. *klątwe* – *клятву*, Instr. sg. *z klątwą* – *с клятвой*, Loc. sg. *o klątwie* – *о клятве* itd. Ta grupa jest najliczniej reprezentowana, ponieważ oprócz rzeczowników powiązanych relacją gramatycznej symetrii i części przysłówków powinny zostać do niej zakwalifikowane wszystkie czasowniki oraz przymiotniki (por. uzasadnienie w p. 2).

2.2. Homonimy i paronimy asymetryczne gramatycznie (symetryczne znaczeniowo) – np. *cień* (masc.) – *тьнь* (fem.), *gęś* (fem.) – *гусь* (masc.), *lis* (masc.) – *луca* (fem.), *topola* (fem.) – *тополь* (masc.). Zestawione w tej grupie jednostki są tożsame znaczeniowo, przy różnicach w rodzaju, co automatycznie implikuje ich przynależność do różnych paradygmatów i tym samym przekłada się na asymetrię fleksyjną w większości przypadków zależnych, por. Nom. sg. *lis* – *луca*, Gen. sg. *lisa* – *лусы*, Dat. sg. *lisowi* – *луце*, Acc. sg. *lisa* – *лусу*, Instr. sg. *z lisem* – *с луcoй*, Loc. sg. *o lisie* – *o луce*, itd.

2.3. Homonimy i paronimy asymetryczne gramatycznie (asymetryczne znaczeniowo) – w tej grupie zbieżność zachodzi jedynie w niewielkiej części form fleksyjnych paradygmatu jednostek homonimicznych, bądź też nie ma jej wcale. Tę grupę aproksymatów ze względu na rodzaje asymetrii można podzielić na co najmniej trzy podkategorie:

2.3.1. asymetryczne w zakresie możliwości tworzenia paradygmatów liczby mnogiej, np. *drań* – *дрань* (tylko sg.), *kit* (tylko sg.) – *кут*, *post* (tylko sg.) – *ноct*, *pozór* – *нозор* (tylko sg.), *upór* (tylko sg.) – *ynop*, *zapinka*

– *записка* (tylko sg.). Różnice fleksyjne w odmianie podanych tu egzemplifikacji są znaczne z uwagi na brak w jednym z porównywanych języków realnie używanych (nie potencjalnych) form pluralis;

2.3.2. asymetryczne pod względem rodzaju gramatycznego, np. *burta* (fem.) – *бурт* (masc.), *wieszcz* (masc.) – *вещь* (fem.), *osoba* (fem.) – *особь* (masc.), *romanista* (fem.) – *романист* (masc.), *uroda* (fem.) – *урод* (masc.), *gar* (masc.) – *гарь* (fem.), *leń* (masc.) – *лень* (fem.), *dur* (masc.) – *дыр* (fem.), *drań* (masc.) – *дрянь* (fem.), *lustro* (neutr.) – *люстра* (fem.), *olów* (masc.) – *олово* (neutr.), *postęp* (masc.) – *поступь* (fem.), *szarża* (fem.) – *шарж* (masc.). Nieuchronną konsekwencją asymetrii rodzaju gramatycznego jest oczywiście przynależność do historycznie nierównoważnych paradygmatów odmiany, co dla komponentów każdej z par homonimicznych skutkuje całkowitym bądź znaczącym brakiem analogii fleksyjnych, por. Nom. sg. *leń* – *лень*, Gen. sg. *lenia* – *лени*, Dat. sg. *leniowi* – *лени*, Acc. sg. *lenia* – *лень*, Instr. sg. *z leniem* – *с ленью*, Loc. sg. *o leniu* – *о лени* itd.;

2.3.3. asymetryczne z powodu przynależności do różnych kategorii leksykalnych, np. *głusz* (2. sg. imper. od *głuszyć*) – *глушь* (sub.), *sprawa* (sub.) – *справа* (adv.), *sup* (2. sg. imper. od *супać*) – *супь* (sub.), *podczas* (pron.) – *подчас* (adv.), *prawa* (adj.) – *право* (sub.), *puść* (2. sg. imper. od *puścić*) – *пусть* (part.), *sprawa* (sub.) – *справа* (adv.), *żaden* (pron.) – *жаден* (adj.), *znać* (inf.) – *знать* (sub.). Zostały tu zgromadzone tzw. homoformy, czyli wyrazy należące do różnych kategorii leksykalnych. Typ relacji, w jakie wchodzi jednostki z powyższych zestawień, ze zrozumiałych względów wyklucza jakąkolwiek zbieżność w zakresie fleksji.

Wyznaczenie wspólnych ram i jednolitych kryteriów podziału dla homonimów i paronimów wewnątrzjęzykowych nie jest zadaniem łatwym. Konsekwencją tego jest rozchwianie klasyfikacyjne, z jakim w literaturze przedmiotu nieuchronnie zetknie się każdy badacz tego problemu. Tym większych trudności można się spodziewać w obszarze homonimii międzyjęzykowej, nawet jeśli w dużym stopniu – tak jak w przypadku języka rosyjskiego i polskiego – jest ona naznaczona genetycznym pokrewieństwem. Owe trudności pojawiają się już na etapie ustalania, jakie elementy płaszczyzny fonicznej oraz graficznej, występujące w porównywanych systemach językowych, można uznać za identyczne, jakie tylko za równoważne, a jakie nie tworzą ze sobą żadnych korelacji. Próbując uporządkować kategorialnie aproksymaty, szybko przekonujemy się, że granice nawet wąsko pojmowanej homonimii, w sytuacji kiedy nie wykracza ona poza obszar jednego języka, są nieostre. Powoduje to, że ostatecznie o (nie)uznaniu jakiejś pary jednostek za homonimiczną współdecyduje intuicja badacza. Dlatego ważne jest, by wypracować takie kryteria selekcji, które zredukują do minimum możliwość błędu,

tzn. pod warunkiem konsekwentnego ich stosowania pozwolą na wyłonienie z gąszczy wyrazów takich zestawień, o których bez wątpienia będzie można orzec, że są homonimami bądź paronimami.

Literatura

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa [słownik nieukończony].
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Buttler D., 1984, *Słownik polskich form homonimicznych*, Wrocław.
- Danielewiczowa M., 1993, *O pojęciu konotacji wartościującej*, [w:] *Studia semantyczne*, red. R. Grzegorzycykowa, Z. Zaron, Warszawa, s. 131–142.
- Grosbart Z., 1958, *О межъязычных омонимах*, „*Язык росыjski*”, z. 6, s. 49–53.
- Karaś M., Madejowa M., 1977, *Słownik wymowy polskiej*, Warszawa–Kraków.
- Kusal K., 2002, *Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych*, Wrocław.
- Lukszyn J. (red.), 1998, *Tezaurus terminologii translatorskiej*, Warszawa.
- Majewska M., 2002, *Homonimia i homonimy w opisie językoznawczym*, Warszawa.
- Polański K. (red.), 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sławski F., 1952–1982, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Kraków [słownik nieukończony].
- Urbańczyk S. (red.), 1994, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wojan K., 2010, *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym*, Gdańsk.
- Ахманова О. С., 1986, *Словарь омонимов русского языка*, Москва.
- Вишнякова О. В., 1974, *Паронимы в русском языке*, Москва.
- Кузнецов С. А., 1998, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Малаховский Л. В., 1900, *Теория лексической и грамматической омонимии*, Ленинград.
- Преображенский А., 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–3, Москва.
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., 1976, *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Москва.
- Стасиньска П., 1990, *Межъязыковая омонимия в русско-польском сопоставлении*, Зелена Гура.
- Трубачев О. Н. (ред.), 1974–2005, *Этимологический словарь славянских языков*, т. 1–32, Москва.

Фасмер М., 1996, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург.

Цыганенко Г. П., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.

INTERLINGUAL POLISH-RUSSIAN HOMONYMS AND PARONYMS –
A PROPOSAL OF CLASSIFICATION

S U M M A R Y

The article is a voice to discussion on capability and ways of systematization of polish-russian interlingual homonyms and paronyms.

Suggested classification is based on assumption that the homonym units can be distributed according to structural criteria and extrastructural one. Structural criteria categorize them using both the similarity of lexical units (acoustic or graphic) and the grade of genetic relationship existing between them. Extrastructural criteria systematize the homonyms and paronyms verifying potential relation of an asymmetry both in lexical meaning and connotative level (shade of meaning, stylistic tinge), as well the symmetry/asymmetry at the grammatical level.

Krzysztof Rutkowski e-mail: krz.rut@gmail.com